

С.Кульчицький

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПЕРЕРОСТАННЯ
ПЕРЕБУДОВИ В НАЦІОНАЛЬНУ РЕВОЛЮЦІЮ
(1989 — 1991 рр.)

1

З кінця 80-х рр. українська історична наука почала звільнятися від стереотипів, насаджених у свідомості радянських людей пропагандистськими відділами парткомів КПРС. Можливість працювати над “білими плямами” послужила для істориків своєрідним допінгом. Виявилося, що професійні вчені слабо орієнтувалися у недавньому минулому. “Білі плями” поступово злилися, утворюючи суцільний масив.

У ситуації, що склалася, вчені повели себе по-різному. Одні закапсулювалися у методологічних підходах, засвоєних в

радянські часи. Це була, на перший погляд, виграшна у моральному відношенні позиція. Вона дозволяла не змінювати поглядів під впливом нової політичної ситуації. Тобто, як декларувалося, вчений залишався на принципових позиціях, а не ставав флюгером. За кадром, однак, залишалося питання про те, чи варто зберігати відданість радянським ідейно-теоретичним концепціям.

Мабуть, не треба доводити, що тоталітарна партія не випадково залишила за собою агітаційно-пропагандистські функції, а всі безпосередні владні повноваження, від комунального господарства до державної безпеки, передала радянським органам. Диктатура керівників цієї партії спиралася не тільки на “силовиків” різноманітного профілю та економічну залежність позбавленого приватної власності населення від держави. Не менше важили (особливо після відмови у 1953 р. від масового терору як регулярного методу державного управління) виховання у властивому дусі, переконування, індоктринація. Ці функції партія не передавала нікому. Історична наука з усіма своїми концептуальними надбаннями була звичайною служницею відділів агітації і пропаганди державної партії.

Гордовиті декларації про незмінність концептуальних підходів обернулися фактичною безпорадністю при аналізі фактів, явищ і причинно-наслідкових зв'язків недавнього минулого й відповідно – сучасності. Набір стереотипів, названий в радянські часи марксизмом-ленінізмом, не міг дати правдивої картини недавнього минулого і допомогти в аналізі сучасних суспільно-політичних процесів.

Вчені, які наважилися відмовитися від марксистсько-ленінської методології, опинилися у незручному становищі: довелося заперечити значну частину власного наукового доробку. У зрілому віці вони змушені були звернутися до опанування світової методологічної спадщини в галузі історичної науки, яка суперечила штучним конструкціям

марксизму-ленінізму, і тому була недоступною для радянських читачів.

Сучасний стан в українській історичній науці прийнято характеризувати як кризовий. Однак безсумнівне відставання від здобутків світової науки не слід характеризувати як кризу. Воно є логічним наслідком тоталітарної доби. Рано або пізно це відставання буде подолане. Головним є те, що всі, хто досліджує минуле, тепер вільні у виборі методології наукового пошуку. Свобода у дослідженнях може сприйматися як криза тільки тими, хто не хоче завдавати собі зайвого клопоту, опановуючи методологічні досягнення світової історичної науки за останні сто років.

Сучасні методологічні підходи дають змогу по-новому подивитися на закономірності суспільно-політичного розвитку України у ХХ ст. Звичні факти починають сприйматися по-новому, деякі з них втрачають свою вагу, значення інших незмірно зростає. Міняються причинно-наслідкові зв'язки між подіями. Стає іншою вся палітра історичного минулого. По-іншому осмислюються історичні події сьогодення.

У цій статті зроблено спробу по-новому потрактувати історичні обставини завоювання Україною незалежності. Можливо, не для всіх виявиться достатньою система доказів, що розглядає перебіг подій 1989 – 1991 рр. як революцію і пов'язує їх з революцією 1917 – 1920 рр. Проте дискусію на цю тему слід вважати корисною. Хотілося б почути, наскільки переконливе трактування заключної фази перебудови М.С.Горбачова як “відкладеної революції”. Йдеться про новий погляд на добре відомі історичні події.

2

Будь-який історик погодиться з визначенням революції як одночасної зміни державної влади і форм власності. Десятиліття, що відділяє нас від 1991 р, є достатньою відстанню у часі, щоб зрозуміти: в Україні трапилося і те, і друге, і навіть

третє: влада не просто змінилася, а народилася принципово інші, національна держава. І все-таки цей каскад стрімких і радикальних змін рідко називають революцією.

Причина в тому, що перебудова і розпад СРСР трактуються як події, що могли б і не відбутися, якби ті або інші політичні діячі повели себе інакше. Наприклад, М.С.Горбачов не раз стверджував, що наважився за перебудову за доброю волею, а міг би й утриматися. Найбільш популярною версією розпаду СРСР залишається “змова біловезьких зубрів”. Незвичне трактування подій запропоноване Сергієм Григорьянцем (“Гласность”) в останньому номері “Русской мысли” (Париж) за 2000-ний р. Григорьянц твердить, що перебудова була не стільки процесом, що залежав від природного розвитку соціальних відносин і реальних можливостей суспільних груп, скільки спрямованою дією спецслужб. Треба визнати, що в нашій пам'яті вже відклалася певна кількість фактів, щоб вибудувати з них (ігноруючи всі інші) саме цю концепцію.

Можливо, що свідомість людей не сприймає очевидного зриву перебудови в революцію й через те, що події 1989 - 1991 р. — це не прорив у невідоме. Йдеться про повернення, нехай довге і важке, до того, що було досягнуто на початку ХХ століття.

Але саме повернення до революційних витоків є доказом спорідненості подій початку і кінця минулого сторіччя. Відділені сімома десятиліттями, вони скріплені нерозривними причинно-наслідковими зв'язками.

Ще у 1917 р. Російська революція була поділена лєнінцями на буржуазну і пролетарську. До десятилітнього ювілею другій із них привласнили урочисте найменування — Велика Жовтнева соціалістична революція. За 24 роки до кінця століття ЦК КПРС поспішив проголосити свою революцію його головною подією. Проте ХХ ст. вмістило у себе і народження комуністичної доктрини в інтерпретації лєнінської “Искры”, і її загибель — разом із КПРС, Радянським Союзом і “соціалістичним табором”.

Чи могла буржуазія мати самостійне значення в подіях, що почалися на петроградських вулицях у лютому 1917? Там панували десятки тисяч озлоблених людей з низів, яким світова війна дала в руки досконалу зброю. На периферії кількість їх обчислювалася вже мільйонами. Поділ Російської революції на буржуазну і пролетарську – це міф.

Ініціативу в революції захопили робітники і солдатські ради. В.І.Ленін характеризував становище в країні як двовладдя – переплетення офіційної влади з владою рад. Чи варто називати революцію буржуазною, коли ради закликали знищити буржуазію?

Ради контролювалися есерами і соціал-демократами. Вони не вважали їх, на відміну від більшовиків, інструментом влади, підтримували уряд і бажали здійснити основну мету революції: вибори в Установчі збори. До речі, відмова цих партій розглядати ради як владу не дозволяє оцінювати становище в країні як двовладдя. Поки могли, есери і соціал-демократи обмежували діяльність рад рамками закону. Завоювати для себе влада вони мали намір шляхом виборів в Установчі збори.

Більшовики мали намір “осідлати” ради зсередини і за їх допомоги нав'язати суспільству комунізм. Мова йде не про “світле майбутнє” (блага за потребами). Комунізм означав тільки одне: ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Усуваючи приватну власність, більшовики ставили в економічну залежність від створюваної ними радянської держави кожен людину. Для керівників партії саме ця обставина мала особливу вагу.

Гасла революції з лютого 1917 р. не змінювалися: мир народам, земля селянам, фабрики робітникам, перетворення Росії на федерацію вільних республік. Гасла більшовиків були іншими: не сепаратний мир, а перетворення війни з імперіалістичної в громадянську, не зрівняльний поділ землі, а організація в поміщицьких маєтках “радянських господарств”, не приватизація підприємств трудовими колективами, а

створення державного господарства, не федерація республік, а централізована держава.

У серпні 1917 р. партія більшовиків відмовилася від усіх своїх гасел і взяла на озброєння народні. З'єднання стихійного радянського екстремізму з доктринальним екстремізмом ленінського крила соціал-демократичної партії утворило гримучу суміш. Революція відійшла від парламентського шляху, есери і меншовики втратили контроль над радами, більшовицький переворот увінчався успіхом.

Більшовики не змогли відмовитися від виборів в Установчі збори, на яких зазнали поразки. Але в ніч на 19 січня (н. ст.) 1918 р., коли Установчі збори почали роботу, щоб дати країні уряд і закони, їх розігнала охорона. Після цього Російська революція 1917 – 1918 рр. перетворилася на громадянську війну, яку планувала і до котрої ретельно готувалася ленінська партія.

При зіставленні Російської революції з іншими можна зауважити дивну особливість: вона не мала власної бази. Точніше, у вирішальній точці цієї революції – жовтні 1917 р. її соціальна база раптово зникла. Адже до влади прийшла партія, що прийняла народні вимоги, але в остаточному підсумку не збиралася їх виконувати. Силою або демагогією, відразу або поступово, але вона нав'язувала країні власну модель перетворень.

Побудована на умоглядних висновках, ця модель не мала життєвої сили, тому що не виражала інтересів широких соціальних верств. Вона обслуговувала інтереси партії, що породила її, і могла існувати лише в силовому полі, утворюваному диктатурою.

Діячі Російської революції полюбили зіставлення з Великою Французькою революцією і часом навіть позичали термінологію, яка прийшла з XVIII ст. Більшовики, зокрема, побоювалися термідора, розуміючи під ним контрреволюційний переворот.

Термідоріанський переворот розтрощив у Франції в 1794 р. криваву якобінську диктатуру. У Росії 1917 – 1918 рр. він не відбувся. Російська революція не змогла перетворити традиційне

суспільство, що виростало з феодальної ієрархії, у суспільство громадянське. Вона знищила феодальну ієрархію, але явила світу у привабливій оболонці народовладдя лиховісну тоталітарну мутацію. Термідор прийшов лише наприкінці 80-х років. Саме тоді революційна хвиля з 1917 року докотилася до КНРС.

3

Створений В.І.Леніним режим зберігався без змін до 1989 р. Це було сполучення диктатури компартійних комітетів із владою рад. Ради управляли життям суспільства, через що за більшовицьким режимом закріпилася назва радянської влади. Проте радянські органи влади цілком підпорядковувалися компартійним. Завдяки принципу “демократичного централізму” влада концентрувалася у вищому компартійно-радянському керівництві – політбюро ЦК.

Цей політичний режим мав незвичні властивості. З одного боку, він укорінювався через систему рад у народних низах. Мільйони людей наділялися обмеженими повноваженнями, у результаті чого створювалася ілюзія народовладдя. З іншого боку, існувала не відображена в конституції диктатура партійних комітетів. Симбіоз партійної диктатури з владою радянських органів давав можливість будувати державу в будь-яких формах. Видимі конструкції державної влади значення не мали, тому що за ними завжди таїлася незрима диктатура компартійної верхівки.

Така особливість режиму була використана, щоб відтворити одіозну Російську імперію у привабливій формі федерації вільних республік. Одночасно з радянською державністю В.І.Ленін почав конструювати її національний різновид. Після розпаду імперії унітарна держава з жорстко централізованим керуванням була побудована як сукупність незалежних національних республік. З 1922 р. цій сукупності надали форму федеративної держави, у якій Росія мала рівні з національними

республіками права. Кожна з цих республік одержала юридичне право покинути федерацію і здобути незалежність.

Конституційні основи СРСР різко суперечили реальній дійсності. Невідповідність справжнього політичного устрою конституції таїла в собі потенційну загрозу, про яку завжди пам'ятало компартійно-радянське керівництво.

Загроза для правителів Кремля йшла, насамперед, від України. Вона по своїх економічних і людських ресурсах практично не поступалася іншим національним республікам, разом узятим. Радянській Росії довелося в 1917 – 1920 рр. тричі її завойовувати. Завдяки “нестандартним” розмірам – до десятих губерній в одному регіоні – ця республіка не вписувалася в політико-адміністративний устрій СРСР. Для Кремля становив небезпеку навіть український субцентр власної влади. Там пам'ятали весну 1920 р., коли більшість делегатів Всеукраїнської конференції КП(б)У забалотувала при виборах керівних органів список ЦК РКП(б).

Коли Кремль перебував у нестабільному стані “колективного керівництва”, кожний із претендентів на роль вождя бажав заручитися вагомою підтримкою української периферії. Відповідно становище радянської України ставало привілейованим. Коли в Кремлі вождь визначався, на перший план висувалася потенційна загроза українського сепаратизму. У цьому випадку республіку очікували превентивні репресії. В епоху сталінської диктатури, що продовжувалася чверть століття, український народ було піддано страхітливому терору з боку держави.

Смерть Сталіна похитнула штучну соціально-економічну конструкцію, створену за два перших десятиліття радянської влади. Наступники вождя змушені були відмовитися від масового терору як методу державного управління. Хоча силові засоби впливу на суспільство й надалі використовувалися, на перший план вийшли методи виховання і пропаганди.

Радянський лад усе-таки не втратив сталості. Вона визначалася, насамперед, тим, що після “соціалістичних”

перетворень в економічній залежності від держави виявилось практично все населення. Значення мало і те, що були фізично винищені інакомислячі. Суспільство зазнало атомізації, у ньому не залишилося структур, незалежних від державної партії.

І все-таки після відмови від масового терору запас міцності радянського ладу швидко вичерпався б, якби держава не подбала про демократизацію управління і підвищення життєвого рівня населення. Відповідні реформи були проведені М.С.Хрущовим під прапором десталінізації.

Наступні десятиліття характеризувалися відмовою від реформ. Компартійно-радянська олігархія продовжувала “холодну війну”, лякаючи супротивника ядерним потенціалом. З’ясувалося, проте, що в умовах науково-технічної революції директивна економіка програє ринковій. Спроможність зосередити величезні засоби на вирішальному напрямку, яка дозволила Радянському Союзу вирватися вперед у ракетно-ядерній і космічній гонці, залишалася, але технічний рівень цих засобів ставав жалюгідним. Країна загрузала у павутинні економічної і науково-технічної залежності від суперників в “холодній війні”.

Енергетична криза в країнах Заходу і породжений нею потік нафтодоларів дозволив продовжити існування СРСР у неререформованому вигляді. Досить довго керманічам КПРС удавалося приховувати руйнівні процеси, які вирували під поверхнею суспільного життя. Коли ж ціни на енергоносії поповзли униз, хитка стабільність зникла. У цій обстановці 54-літній М.С.Горбачов прийшов до влади й у квітні 1985 р. проголосив курс реформ, названий перебудовою.

4

Перебудова має свою періодизацію. Поступове переростання бюрократичної кампанії в неконтрольовані владою дії народних низів прослідковується з достатньою визначеністю.

Перший етап охоплював 1985 – 1986 рр. і проходив під гаслом “Більше соціалізму”. Він цілком контролювався ініціаторами реформ.

Головною подією цього етапу виявилася Чорнобильська катастрофа. Під впливом гласності стали відомі її жахливі масштаби. Громадяни України гостро відчували небезпеку політичних, економічних і екологічних рішень, що приймалися за межами республіки. Чорнобиль зіграв роль каталізатора процесів, що згодом набули революційного характеру.

В обстановці гласності виник інтерес до “білих плям” радянської історії. З особливими почуттями громадськість сприймала заборонену інформацію про голод 1933 р., що позбавив життя мільйони українських селян. Увага до цієї сторінки порівняно далекого минулого загострилася після того, як з’явилися перші публікації створеної Конгресом США у 1984 р. парламентської комісії, яка досліджувала голодомор в Україні.

Другий етап перебудови охоплював 1987 – 1988 рр. і відбувався під девізом “Більше демократії”. Партійне керівництво Москви і Києва, тепер постійно відступало, розширяючи рамки гласності. Реформатори на вершинах влади продовжували робити вигляд, що більше від інших зацікавлені в десталінізації, яка справді стала набувати масштаби, непорівнянні з епохою М.С.Хрущова.

У 1987 р. у московській і київській пресі промайнули глухі згадки про трагедію 1933 року. Сам М.С.Горбачов у доповіді, присвяченій 70-літтю Жовтневої революції, не торкнувся забороненої теми. Але через півтора місяці, коли В.В.Щербицький виступав у Києві з доповіддю про 70-ліття проголошення УРСР, він не наважився наслідувати цей приклад. Тема голоду для України була занадто гострою, і в ювілейній доповіді з’явився абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм.

Червневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС започаткував економічні реформи. Вони були спробою вдихнути життя в

командну економіку наданням підприємствам права діяти самостійно. Навіть саме формулювання порядку дня пленуму ЦК – “Про докорінну перебудову управління економікою” замикало проблему на управлінні зі збереженням виробничих відносин, що існували.

Підприємства справді стали більш самостійними. Але це призвело тільки до того, що вони почали ухилятися від виробництва не вигідної за даного рівня цін продукції. Реформа викликала розбалансування народного господарства. Через економічну кризу в бюджет надходило все менше коштів. Утворився фантастичний дефіцит, який стало неможливим приховувати.

Кремлівське керівництво відчайдушно намагалося перебороти кризу, яка реально загрожувала сповзанням в анархію і хаос. Але загрози режиму з боку самого суспільства ще не існувало. Населення залишалося слухняним. Не було суспільних сил, спроможних кинути виклик владі. Це переконливо засвідчила публікація в березні 1988 р. листа Ніни Андрєєвої газетою “Советская Россия”. Андрєєва відкрито захищала Сталіна і підбадьорювала тих, хто не бажав “поступитися принципами”.

В Україні лист був передрукований багатьма газетами. Лектори й активісти товариства “Знання” почали готувати заняття в системі партійно-політичної освіти з метою довести зміст думок Ніни Андрєєвої до кожного. Публічних протестів проти демонстративної пропаганди листа не було. Суспільство все ще знаходилося у стані політичної сплячки.

Але саме з весни 1988 р. громадянська летаргія стала зникати. В другу річницю Чорнобильської катастрофи, 26 квітня в Києві пройшла перша екологічна демонстрація. Учасники її не висували політичних гасел, але були розігнані, деякі – заарештовані. 13 червня у Львові відбувся перший багатотисячний мітинг, присвячений становищу української мови в республіці.

Другий етап перебудови завершився знаменною подією: 28 листопада 1988 р. київські літератори доручили новообраному

парткому сформувати групу сприяння перебудові. Згодом вона переросла в Народний рух України.

5

Третій і останній етап перебудови (1989 — 1991 р.) набув усіх ознак революції. Суспільство відмовилося від позиції стороннього спостерігача безнадійних спроб М.С.Горбачова вдихнути життя в соціально-економічну систему, що розкладалася. Проте переростання бюрократичної кампанії в революційне дійство відбулося під впливом рішень, прийнятих самою владою в другій половині 1988 р., а зовсім не внаслідок народної ініціативи.

У червні — липні 1988 р. XIX конференція КПРС схвалила принципове рішення про “повновладдя Рад”. У листопаді — грудні цього ж роки Верховна Рада СРСР проштампувала рішення, схвалене партконференцією. Суть його полягала у докорінній перебудові органів радянської влади. Вони перетворювалися у справді владні структури, прямо не залежні від партійних комітетів та їхніх апаратів. “Керівна і спрямовуюча” роль партії повинна була тепер реалізуватися інакше, насамперед — шляхом виборів партійних функціонерів у ради і їхньої роботи на чолі рад або виконкомів.

Радянські органи влади обиралися всіма громадянами, тоді як партійні комітети — тільки членами партії. Тому було вирішено, що владні повноваження повинні належати радам. Це становило суть конституційної реформи М.С.Горбачова.

Апаратники мали бездоганний нюх у справах влади, але не відчували в такій реформі небезпеки. Вони звикли до того, що депутатство в радах було доповненням до високого партійного чину. Ті, хто боявся зустрічі з виборцями, забезпечили собі можливість балотуватися не в округах, а в організаціях — партії, профспілках, громадських об'єднаннях. Організації одержували третину місць при виборах народних депутатів СРСР.

У березні 1989 р. відбулися вільні вибори народних депутатів СРСР. В Україні 88 % народних депутатів виявилися членами КПРС. На попередніх виборах, коли кандидати підбиралися партійними комітетами, питома вага членів КПРС була меншою.

Майже всі депутати від партії і профспілок, а також більшість депутатів від громадських організацій були комуністами, не настроєними на радикальні реформи. Більшість депутатів, обраних прямим голосуванням, теж виявилися консерваторами. Не існувало, як правило, персональної конкуренції між партійними і радянськими структурами, оскільки секретарі парткомів стали головами рад або їхніх виконкомів. Все це не дозволило апаратникам збагнути, що з єдиновладдям партії покінчено.

Ради звільнилися від опіки партійних комітетів. Персональний контроль секретарів парткомів, які пересідали в радянські крісла, не мав нічого спільного з контролем інституціональним. Авторитет секретарів, якщо він був, тепер працював на користь радянських органів влади. Конституційна реформа М.С.Горбачова порушила дві фундаментальних умови існування тоталітарної влади — її нероздільність і незалежність від суспільства.

Робота з'їздів народних депутатів СРСР відбувалася в прямій трансляції по радіо і телебаченню. Населення переконувалося в тому, що радянські органи влади дійсно самостійні. В очах людей радянський центр влади стрімко перетворювався в первинний, тому що тільки він мав легітимне походження. Навпаки, компартійні комітети втрачали авторитет, а з ним і владу. М.С.Горбачов відчув, що посада генерального секретаря ЦК КПРС перестала гарантувати йому панівне становище в системі влади й у березні 1990 р. додав до неї посаду президента СРСР.

Якщо тоталітаризм розуміти, як панування держави над суспільством, а демократію — як панування суспільства над державою, то з першими вільними виборами СРСР перестав бути тоталітарною країною. Сила інерції у мисленні і в

суспільно-політичних механізмах не дозволила тоді зробити такий висновок. Проте весь наступний розвиток подій переконує у цьому.

Двовладдя призводило до послаблення центральної влади. Політичні процеси на периферії стали самостійними, особливо в національних республіках. Реформатори цього не чекали. Вони не припускали, що перебудова викличе сплеск національно-визвольного руху. Занадто вже міцно у свідомості радянських людей закріпилися стереотипи “дружби народів”.

В Україні виникли десятки тисяч неформальних, тобто не підпорядкованих владі організацій. У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного руху України. З цією подією співпала за часом відставка одного з найбільше впливових діячів політбюро ЦК КПРС – В.В.Щербицького.

Переосмислення історичного процесу набуло нової якості. “Білі плями” радянського минулого випали з центру громадської уваги, витиснуті подіями Української революції 1917 – 1920 рр. Організована в жовтні 1989 р. у Львові Українська національна партія першою зайнялася пропагандою спадщини УНР. За її пропозицією активісти Руху організували кампанію символічного відновлення громадянства УНР. До кінця 1990 р. понад 2 млн. чоловік висловили бажання стати громадянами УНР.

Народний рух організував операцію “Українська хвиля”, присвячену річниці возз'єднання українських народних республік. 21 січня 1990 р. на трасі Київ – Львів сотні тисяч людей у точно визначений час узялися за руки й утворили ланцюг, щоб продемонструвати єдність українського народу. Громадяни України вперше дізналися про факт возз'єднання українських земель, який мав місце за два десятиліття до “визвольного походу” Червоної армії за диспозицією Ріббентропа – Молотова.

Була внесена принципова поправка в закон про вибори: скасована загальносоюзна норма про обрання третини депутатів за межами виборчих округів. Вибори у Верховну Раду УРСР у

березні 1990 р. дали дві третини з 450 депутатських місць представникам апарата, керівникам підприємств, головам колгоспів, тобто людям, які мали реальну владу у своїх виборчих округах. Але в парламенті з'явилася й опозиція – Народна рада, що проголосила своєю метою суверенізацію республіки. Номенклатурна частина парламенту чисельно переважала, але не панувала. Вона не мала стратегічної лінії і пливла за течією, прагнучи пристосуватися до ситуації, що стрімко змінювалася.

Люди захлиналися в потоках сенсаційної інформації про злодіяння сталінської, а потім і ленінської доби, реальне становище в сфері добробуту, охорони здоров'я й екології, привілеї номенклатури. Черговий з'їзд народних депутатів СРСР відмовився від конституційного положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі. Почався масовий вихід із партії, що втратила державний статус. За 1990 р. і першу половину 1991 р. зі складу Компартії України вийшло до 400 тис. чоловік.

6

Навесні 1990 р. Верховні Ради союзних республік стали працювати на постійній основі. Раніше вони збиралися на декілька днів, щоб проштампувати рішення, підготовлені партійними комітетами.

На сесіях відразу ж постало питання про долю загальносоюзної федерації. Першими його поставили республіки Балтії. Їхнє перебування в Радянському Союзі не мало іншої основи, крім пакту Ріббентропа – Молотова.

Стверджують, що Радянський Союз розпався внаслідок національно-визвольного руху. Це не зовсім так. Аналіз послідовності приймання декларацій про державний суверенітет союзними республіками дозволяє зробити цікавий висновок.

11 березня Верховна Рада Литовської РСР поспішила прийняти законодавчий акт “Про відновлення незалежної

Литовської держави”. Президія Верховної Ради УРСР засудила ініціативу литовців. Позачерговий з'їзд народних депутатів СРСР, що відбувався, визнав цей акт недійсним. Знаменитий “парад суверенітетів” почався не з Литви.

Ситуація змінилася після прийняття 12 червня Російською Федерацією Декларації про державний суверенітет. Слідом за Росією такі декларації прийняли інші союзні республіки.

Росія була державоутворюючою республікою. Безглуздо було б говорити стосовно неї про національно-визвольну боротьбу. Відбувалася боротьба за владу між М.С.Горбачовим і Б.М.Єльциним. Останній скористався популістською конструкцією радянської державності, щоб ухилитися від підпорядкування загальносоюзному центру.

Але звинувачувати Єльцина в розвалі СРСР неможливо. Радянський Союз розвалювався разом із партією, що його створила. Зникало силове поле, у котрому, подібно фантомам Станіслава Лема, тільки й могла існувати ця держава. Адже союзні республіки відповідно до ленінського Союзного договору 1922 р., сталінської Конституції 1936 р. і брежневської Конституції 1977 р. могли в будь-який момент порушити питання про вихід з федерації.

Відомо, як “працювали” ці норми. Теперішній глава Української республіканської партії Л.Г.Лук'яненко створив наприкінці 50-х рр. організацію, що ставила ціллю домагатися незалежності УРСР конституційним шляхом. Коли молодий юрист заявив слідчому КДБ, що діяв у правовому полі ст. 14 Конституції УРСР і ст. 17 Конституції СРСР, той відповів афористично: “Конституція існує для закордону!”. На судовому процесі Лук'яненка засудили до розстрілу, пізніше заміненого 15-ма роками ув'язнення.

Про яку саме національно-визвольну боротьбу можна говорити як про причину розпаду СРСР? Насамперед про ту, що була однією зі складових Російської революції 1917 — 1918 рр.

В.І.Ленін наділив національні радянські республіки незалежним статусом, а в 1922 р. надав їм рівні з метрополією і величезні за обсягом повноваження тільки з однією ціллю: щоб уникнути лобової сутички з революційним рухом пригноблених народів. Білогвардійська Росія зробити такого не спромоглася і тому зникла. Творець комуністичної доктрини і партії розумів, що при наявності “диктатури пролетаріату” конституційні повноваження національних республік нічого не варті. Революційна хвиля, що розвалила СРСР, прийшла з далеких ленінських часів.

16 липня 1990 р. депутати Верховної Ради УРСР майже одностайно прийняли Декларацію про державний суверенітет. З цього моменту Верховна Рада УРСР перетворилася на Верховну Раду України*. За спинами компартійно-радянської номенклатури, що чисельно переважала в сесійному залі, були тіні М.С.Грушевського, В.К.Винниченко і С.В.Петлюри. Батьки-фундатори УНР святкували перемогу.

Саме цей склад Верховної Ради, обраний на перших вільних виборах, затвердив як державну символіку нової України мелодію гімну УНР, синьо-жовтий стяг і тризуб. Перший президент України Л.М.Кравчук прийняв від останнього президента УНР у вигнанні М.В.Плав'юка державні клейноди. Держава, сформована на основі радянської України, вважала себе правонаступницею УНР.

7 (висновки)

Радянська виробничо-владна конструкція мала унікальний мобілізаційний потенціал. Ефективність його яскравіше за все проявилася в Другій світовій війні, яка перетворила СРСР у супердержаву. З цієї війни, проте, почалася науково-технічна

* Цю ремарку важко зрозуміти в українському тексті. Повторюємо російською мовою: “Верховный Совет УССР превратился в Верховную Раду Украины”.

революція, плодами котрої сталінський соціалізм міг скористатися лише обмеженою мірою.

Після відмови в середині 50-х рр. від масового терору як регулярного методу управління державою силове поле диктатури різко послабилося. Це підірвало сталість системи, не здатної на саморозвиток і реагуючої тільки на зовнішні подразники – директиви, команди, інструкції. Країну стала підточувати системна криза. Радянський лад разом із створеною під нього командною економікою ставав анахронізмом на фоні прискороного суспільного прогресу в країнах Заходу.

Спроби лібералізувати сталінський соціалізм починалися двічі. Десталінізація М.С.Хрущова була обмеженою. Саме тому вона виявилася корисною, хоча не запобігла поглибленню кризи. М.С.Горбачов діяв через чверть століття. Тоді вже почали відмовляти важелі державного управління, погрожуючи суспільству сповзанням у хаос. Тому десталінізація останнього генсека ЦК КПРС була більш радикальною.

Ліки, прописані командою Горбачова компартійно-радянській системі влади, виявилися занадто сильними. Це не вина останнього генсека, прогнила система не виносила будь-яких ліків. Перебудова перейшла у спонтанний розпад побудованої Леніним держави.

Ми добре пам'ятаємо, що перебудова зірвалася у революцію неочікувано і непомітно. Звідси прийнято робити висновок: не було жодної революції.

Проте на очах у всіх в посткомуністичних країнах народжується інший суспільно-економічний лад – якраз той, що є звичним для більшої частини людства. Якщо це не є революцією, то які суспільні явища слід ототожнювати з нею?

Це правда, що повноцінними учасниками революції в Україні можна назвати тільки купку дисидентів. Громадяни, які від народження мали всі конституційні права, почали користуватися ними тільки після вільних виборів 1989 — 1990 рр. Тому слід зробити єдино можливий висновок: період, коли ламалися

обручі тоталітарної влади держави над суспільством, має ознаки “відкладеної революції”. Тоталітарна система влади самозруйнувалася внаслідок вичерпання відпущеного їй історією ліміту часу. Революційне начало за цих умов слід шукати в тому історичному періоді, коли в Росії сформувався тоталітарний режим, який “заморозив” всі суспільно-політичні процеси.

Щоб переконливіше сформулювати це положення, скористаємося поняттям термідора. При зіставленні Російської революції початку ХХ ст. з Великою Французькою кінця ХVІІІ ст. виявляється доленосна різниця: у французів термідор став негайною відповіддю на екстремізм якобінської диктатури, а в Росії він затримався на весь довгий період життя по-своєму досконалої, але штучної моделі.

В аналізі революційної ситуації на перше місце завжди виходить питання про сили, зацікавлені у зламі старих порядків і утвердженні того нового, що вони собою уособлюють. Звертаючись до питання про рушійні сили революції 1989 — 1991 рр., варто врахувати якісну невідповідність сталінського соціалізму звичним формам людського існування. Адже в ньому була відсутня або пішла в глибоку тінь та соціальна структура, яка природним чином задається приватною власністю на засоби виробництва. В СРСР розходження між людьми визначалися не відносинами власності, а галузевими і фаховими ознаками.

Антикомуністична революція здійснювалася руками компартійно-радянської номенклатури. В атомізованому комунізмом суспільстві не існувало незалежних від нього організаційно-політичних структур. Однак назвати апаратників рушійною силою революції неможливо. В революційних подіях вони керувалися не продуманою програмою, а інстинктом збереження влади. Плодами революції скористалася лише найбільш просунута частина компартійно-радянської номенклатури, яка переконалася в тому, що “далі так жити не можна”. Частина старої правлячої корпорації, що не бажала “поступатися принципами”, випала з владних структур. Саме вона

організувала пострадянські ліві партії, що паразитують на ностальгічних настроях старшого покоління громадян.

У національних республіках “відкладена революція” 1989 — 1991 р. автоматично відродила протистояння між центром і периферією, що у 1917 р. розвалило імперію. Коли після виборів 1990 р. зібралися на свої сесії парламенти союзних республік, вперше звільнені від диктату компартійних комітетів, питання про державний суверенітет виникло само собою. Депутати цих парламентів, за винятком прибалтійських, психологічно не були готові реалізувати можливості, надані їм радянською конституцією. Неготовність зникла, як тільки ці можливості випробував у боротьбі за Кремль Б.М.Сльцин.

Коли українська компартійно-радянська номенклатура переконалася в тому, що загальносоюзний центр, який виплекав її, виявився тимчасово недієздатним, вона повернулася обличчям до власного народу, на ходу вириваючи з рук національно-демократичної опозиції символи і цінності задушеної радянською владою УНР.

Роль націонал-демократів у революції 1989 – 1991 рр. полягала в тому, щоб прокласти місток між цілком знищеним у 20 – 30-ті рр. поколінням борців за свободу України і сучасним поколінням. Націонал-демократи не мали шансів відтіснити від влади номенклатуру, що зрадила “соціалістичні цінності”. Вони були за визначенням слабо згуртованими (як усяка демократична опозиція) і зовсім нечисленими, тому що формувалися в ході революції з цього ж радянського середовища.

Той факт, що символи і цінності демократичної УНР виявилися в руках компартійно-радянської номенклатури, анітрохи не змінив їхньої внутрішньої сутності як відмітних ознак народу, який волів залишатися самим собою. Навпаки, у пострадянському суспільстві стала змінюватися сутність колишньої номенклатури. Труднощі переходу до демократії і

ринкової економіки пояснюються, головним чином, недостатніми темпами цих змін.

Тоталітарна мутація революційного процесу на три чверті століття загальмувала суспільний прогрес на всьому пострадянському просторі. Після самознищення тоталітаризму країнам СНД знадобиться не менше чверті століття, щоб розв'язати вузли, зав'язані в недавньому минулому. В Україні реабілітаційний період, можливо, потриває довше, тому що тут сталінський терор лютував з особливою силою. Нав'язаний Україні більшовиками (і сприйнятий найбільш впливовою місцевою політичною силою – боротьбістами) комуністичний експеримент обернувся в остаточному підсумку більш ніж віковою затримкою в суспільному розвитку.

З вищевикладеного випливає, що концепцію “відкладеної революції” не можна розуміти так, начебто сучасне покоління чомусь раптом прийнялося повторювати ходи, зроблені у шаховій партії, що розігрувалася прадідами. Тоді, у 1917 році з'явилася політична сила, якій вдалося піднятися над суспільством. У силовому полі більшовицької диктатури біологічні процеси продовжувалися, але суспільні були заморожені.

Перша спроба десталінізації, вдало названа публіцистами “відлигою”, швидко зійшла нанівець. За другої спроби мороз відступив, силове поле диктатури зникло. Політичні діячі, виховані тоталітарною владою (інших практично не виявилось) після певного періоду розгубленості прийняли вирішувати ті ж проблеми, що стояли перед їхніми попередниками у третьому – четвертому поколіннях. Ось тільки вирішувати ці проблеми стало стократ важче.

Втім, порівняно з попередньою революцією у теперішньої виявилася одна незаперечна перевага. Тоді всі події відбувалися в умовах світової війни (через котру, власне, і стала можливою тоталітарна мутація). Тепер же світове співтовариство, яке

пішло далеко вперед, всіляко намагається допомогти посткомуністичним країнам – хоча б з метою самозбереження.